

УДК 81'22

О. Д. Огуй,

доктор філологічних наук, професор
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)
aloguy@inbox.ru

ЛІНГВІСТИЧНА ТЕОРІЯ ЗНАКА В ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОМУ РАКУРСІ

Пам'яті А. О. Білецького та Д. І. Квеселевича присвячено

У статті йде мова про теорію знака, над якою працював А. О. Білецький, в сучасній лінгвістиці, яка вийшла на постнекласичний етап розвитку. Ця теорія традиційно, за Ф. де Соссюром, дихотомічна, бо базується на некласичному протиставленні та поєднанні плану змісту та плану вираження. У межах нової постнекласичної концепції мовної системи Матурана-Варели автор пропонує запровадження третього, функціонального аспекту мовного знака як правил його вживання. Такий підхід дозволяє оптимально аналізувати через знак-символ явища прагматики, лінгвокультурології, літератури тощо.

А. О. Білецького (1911-1995), видатного мовознавця та мислителя, справедливо називають цілою філологічною епохою, ученим, що зберіг у наш трагічний час тоталітарних режимів спадковість гуманітарних традицій XIX і XX сторіч. У нього завжди було своє бачення процесів розвитку суспільства, культури, мови, що засвідчують його праці: "Естественный язык и знаковые системы" (1976); "Информация и симеоз" (1980), "Про мову і мовознавство" (К., 1996) [1], де дослідник-поліглот (який розмовляв близько 90 мовами), опираючись на ілюстративний фактаж із багатьох індоєвропейських мов та східних (японська, китайська, турецька) мов, виклав основне коло проблем загального мовознавства: мова як знакова система і її відмінність від інших знакових систем, походження людської мови, її будова й особливості функціонування, взаємозв'язок мови й мислення, мови й суспільства, мови й культури, класифікація мов, систем письма тощо. Виклад теоретичного матеріалу видатний учений, як правило, супроводжував інтердисциплінарними фактами з історії культури (літератури, мистецтва) та необхідними для кращого розуміння матеріалу відомостями з інших наук (філософії, фізики, біології тощо), чим праці видатного вченого зближуються з найсучаснішими дослідженнями.

Загалом, як засвідчують епістемологічні пошуки, що присвячуються теорії наукових досліджень, наукове пізнання, як і вся культура загалом, проходить у своєму розвитку три основні етапи з дещо відмінними підходами до досліджуваного об'єкта, які позначають термінами: класичний, некласичний та неокласичний чи постнекласичний або традиційний, модерністський та постмодерністський [2; 3]. Ці підходи збігаються за головною метою наукового пошуку (здобування знань для встановлення істини), а відрізняються за методологіями, методиками та цілеустановками, що покладені в основу пошуків.

На першому – класичному – етапі (XIX ст. – 50-х рр. XX ст.), для якого властива постановка запитань: "Хто? Що? Де? Як? Коли? Чому? Куди? Звідки? Для чого? Скільки?" і т. п., увага дослідника, "озброєного" аналітико-логічними методами (типу спостереження, абстракції, індукції), зосереджується на простих конкретних, "атомарних" об'єктах [2; 3], а саме на пошуках окремих емпіричних даних, класифікації, встановленні релевантних змінних та ізольованих гіпотез, у виявленні відношень між цими змінними і розрахунку даних для цього [4: 380]. Внаслідок подібних спроб виникають окремі емпіричні узагальнення, що ведуть до акумуляції наших знань у формі різних змінних, некоординованих між собою, за М. Бунге [4: 382], як протоплазма без нервової системи.

Після того, як настав час для завершення класичної епохи "the data-gathering-and-packaging view of science" [4: 383], утвердився другий етап, характерний для науки XX ст., – некласичний чи модерністський – що ґрунтується на комплексному дослідженні системи об'єктів як складного утворення за допомогою рефлексії. Основні питання пошуків: "Що з чим пов'язане? За яким принципом?" Традиційними методами є систематизація, абстрагування, аналіз, гіпотетико-дедуктивний та інші. Більшість новітніх лінгвістичних досліджень, не претендуючи (після Ф. де Соссюра [5]) на створення цілісної теорії, проводяться у цьому напрямку.

Нині, на що указував автор статті ще в 1990-х рр. [2: 12-15], утверджуються неокласичні чи постмодерністські концепції. Саме вони висувують найперспективніші на сьогодні наукові голістичні, чи синергетичні парадигми [6: 100], які допомагають досліджувати складні системи у їх саморозвитку. Основна проблема цього напрямку – "Як (само-) розвивається система? В якому напрямку? Які перспективи цього розвитку?" Для подібного дослідження використовуються принципи, пов'язані з просторово-часовою організацією досліджуваних явищ: синергетичність, ергодичність, самоорганізація, саморозвиток, симетричність, емерджентність тощо, які є властивостями не окремого об'єкта, а його сукупностей [3], тобто виникають та посилюються завдяки ефекту цілісної організації. У сучасній лінгвістиці, де донедавна ці неокласичні теорії репрезентувала лише синергетична теорія Р. Кьолера (1987), починають проявлятися й часткові синергетичні підходи до полісемії (О. Д. Огуй, 1998 [2]), до

жанру байки (Л. Піхтовнікова, 1999 [7]). Найновішою роботою з цього гатунку є праця С. М. Єнікієвої (2011) [8] з синергетичної неології словотвору (синергодериватології).

Ця парадигма, широко застосована в сучасній фізиці, біології, географії, культурології тощо, ґрунтується на концепціях голістичної цілісності (Ф. Мозер) та модулярного функціонування, синергії та емерджентності дисипативних структур (Г. Хакен, І. Пригожин та ін. [9]), коли модулярні підсистеми явища (у т. ч. і мовного феномена) роблять його цілісною функціонуючою системою. У такий спосіб мова як засіб комунікації є цілісною, голістичною системою, що містить модулярно-фрактальні підсистеми, які завдяки синергійній кооперації перевищують їх сумарні властивості [10: 22; 11]. Синергія проявляється, як правило, в нелінійних (нестійких) системах, які в "пунктах дифуркації" (переломний час) через вторгнення випадкової флуктуації (як в'яло перебігаючого процесу неурівноваженої системи) можуть перейти в один із можливих станів нової якості. Саме культурними флуктуаціями викликаються такі мовні феномени як поява нового слова, утвердження запозичення чи актуалізація нової семи / семного комплексу в уже відомого слова, що, як правило, відбуваються у напрямку до "атрактора", цільового кінцевого стану. Саме атрактор як зміна морально-ідеологічних установок (наприклад, у культурі лицаря в епоху середньовіччя) визначає дисипативні процеси відкидання неоптимальної для нього мовної форми (неактуального запозичення, непотрібної семи чи навіть слова тощо). Ці явища, викликані флуктуаціями дисипативних процесів, відбуваються за певних параметрів порядку, що мають кількісну характеристику, описуючи макроструктуру (об'єднання слів у поля) та визначаючи мікрочастини системи (у т. ч. певні семи та семні комплекси).

Оскільки причини та наслідки здебільшого відносяться до різних дисциплін, то синергетика, спрямована (за принципом "все взаємопов'язано") на дослідження взаємодій на стику між науками (як, наприклад, лінгвістика – фізіологія – психологія), використовує перенесення методів та моделей з однієї науки в інші. Це, на нашу думку, має стосуватися й сучасної лінгвістики (у т. ч. германістики). Подібний підхід змінює як вихідні теоретичні конструкти: розуміння системи, структури, знака тощо, так і застосування методів їх дослідження. Замість "плоского" структурного розуміння системи (за Ф. де Соссюром) у перспективі чільним постає синергійне розуміння системи за Н. Луманом, що базується не на теорії відкритих систем Л. фон Берталанфі, а на теорії самореферентних автопоетичних (звернених на себе та самоутворюючих) систем чилійських нейробіологів У. Матурана та Р. Варели. Мова, за цим підходом, постає подібною до операційної закритої системи організму як сукупності зчеплених самореферентних підсистем. Для такого розуміння системи (у руслі голістично-синергетичної концепції мови) необхідно напрацювати й нову концепцію знака.

Як відомо, знаки, за класичними дослідженнями (Ch. S. Pierce 1867; F. de Saussure 1906 / 11), виступають фізичними посередниками між комунікантами та вказують на спільності, передаючи натяковий мінімум інформації. За своєю формою знаки (всупереч Ф. де Соссюру) не цілком лінійні та довільні, оскільки структуруються, утворюють похідні та мотивуються звуковим символізмом (див. заперечення Р. Якобсона та Е. Бенвеніста). За функцією вони (подібні до натякового змісту як іконічні знаки чи не подібні як довільні знаки) викликають певні умовно-напрацьовані відношення в пам'яті комунікантів [12: 137]. Вони, поза сумнівом, мотивовані, структурні та функціональні.

За Ф. де Соссюром [5: 98], знак білатеральний завдяки єдності плану вираження та змісту. Тому некласична структуральна концепція знайшла своє вираження у численних лінгвістичних дихотоміях: ергон – енергія (W. von Humboldt), langue – parole (F. de Saussure), план змісту – план вираження (L. Hjelmslev), competence (знання) – performance (вживання) (N. Chomsky), семіотичне (знак) – семантичне (мовна діяльність) (E. Benveniste) тощо, що відображає подвійну структуру мовного існування. Бінарна опозиція виступає для класичних структуралістів (F. de Saussure) одним із вихідних принципів, що визначають мовну структуру. Саме тому у традиційній лінгвістиці як прийом дослідження звично використовують **дихотомію** (аналітичний поділ явищ лише на дві складові частини без врахування їх синтетичної єдності). На цій основі в структурних концепціях мова розглядається спрощено як двоєдина єдність мови та мовлення (за Ф. де Соссюром: langue et parole), тобто акцентується її системоцентричний аспект. Як правило, при дихотомії синтетичний (недиференційований) об'єкт розглядається лише індуктивно-аналітично, внаслідок чого його властивості (ще з часів середньовіччя, див. Р. Луллій) дихотомічно членуються, хоча подібний аналітичний поділ явно спрощує властивості об'єкта у їх сукупності.

Структурна дихотомічна концепція знака як єдність плану змісту та форми, що не в стані пояснити деякі прагматичні, когнітивно-дискурсивні феномени, має поступитися щонайменше трихотомічній концепції, де основу складе людина як деміург знакотворення. За Ч. Пірсом (Ch. Pierce, 1867) [13: 66], знак можна вважати тристороннім (трилатеральним) [13: 68], оскільки цей дослідник включає у знак (до його форми та змісту) ще й людську діяльність (як sign-maker "продуцент знака", cf. interpreter: Ch. S. Morris [14: 21]) [пор. 3: 23]. Подібної думки й К. Бюлер (див. його "Органон"). Таким чином зберігається запропонована ще Платоном трихотомічна схема аналізу річ – поняття – ім'я, де план вираження знака є іменем, змістова сторона поняттям, а опосередковуючій людській діяльності відповідає конструйована в свідомості річ.

Саме "sign-maker: творець знака", що через пережитий досвід сплавляє у символі елементи чуттєвого з раціональним, виробляє певні конвенційні схеми у застосуванні не лише знака, а й символу, особливо

важливого для лінгвопрагматики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики (у т. ч. на рівні якості: *qualisign*, Ch. Peirce). У такий спосіб, на нашу думку, знак як символ виступає щонайменше трикомпонентною структурою, що включає чітко сформований означник, чи позначуване (формально виражений предмет чи явище), нечіткий, часто амбівалентний смисл (означуване) та відповідну лінгвокультуру як "семіотичну зв'язку" (термін Н. Д. Арутюнової), завдяки якій конвенційно об'єднуються різні плани – реальні та уявні. Іншими словами, символ, будучи результатом когнітивно-чуттєвого досвіду на основі пережитих емоційних переживань, постає позначенням певного смислу, що чуттєво сприймається чи уявляється та виконує (в межах певної моделі відповідного сценарію даної лінгвокультури) вказівну та дієву (часто захисну) функції. У всякому творі (як літератури, так і культури) символ, повторюючись, імплікує потрібну систему відповідностей. Ч. Пірс [13: 66], який виділяє ікони, символи та індекси, відносить символи до іконічних знаків, оскільки їх функціонування ґрунтується на дійсних чи уявних відношеннях подібності. Саме "sign-maker: творець знака", що через пережитий досвід сплавляє у символі елементи чуттєвого з раціональним, виробляє певні конвенційні схеми у застосуванні символу (у т. ч. на рівні якості: *qualisign*, Ch. Peirce). У такий спосіб, на нашу думку, символ (як знак) також виступає щонайменше трикомпонентною структурою, що включає чітко сформований означник, чи позначуване (формально виражений предмет чи явище), нечіткий, часто амбівалентний смисл (означуване) та відповідну лінгвокультуру, завдяки якій конвенційно об'єднуються різні плани – реальні та уявні. Іншими словами, знак-символ, будучи результатом когнітивно-чуттєвого досвіду на основі пережитих емоційних переживань, постає позначенням певного смислу, що чуттєво сприймається чи уявляється та виконує (в межах певної моделі відповідного сценарію даної лінгвокультури) вказівну та дієву (часто захисну) функції. У всякому творі (як мови та літератури, так і культури) символ, повторюючись, імплікує потрібну систему відповідностей.

Як бачимо, така модель дозволяє врахувати антропоцентричний аспект мовної діяльності. У цьому випадку ідеальна сторона мовних знаків (особливо слів) є результатом потрібного заломлення: а) об'єктивної реальності в свідомості людини (як поняття позамовного рівня); б) поняття в умовах мовної системи / структури; в) мовного значення через (між-)індивідуальний досвід мовців. Цей третій аспект знака, що визначається лінгвокультурою та комунікативною діяльністю його продуцента, яка формує "правила вживання" знака [3: 40], нині позначають як прагматичний (див. [14]) чи функціональний (М. Гойзінгер [15: 18]). Залучення цього елемента, що пояснює принцип асиметричного дуалізму мовного знака, відомий як закон Куриловича – Карцевського, дозволяє поєднувати антропоцентризм та системоцентризм (в межах стандартного розуміння мовної системи), а з розширенням тріади через просторово-часові координати, соціум та мовні норми тощо (див. [3]) – аналізувати синергетичні характеристики мовних феноменів та фрактали, до яких вони відносяться (в межах теорії системи-аутопоези Матурана-Варели).

Отже, враховуючи цілісність як характерний стан систем, маємо, замість звичного аналітичного членування, спробу звернення до синтезування результатів аналітики, що дозволяє логічно ввести родові поняття для дихотомічних понять, що врахують їх синтетичні властивості. Такими є мовна діяльність (*langage* як родове до *langue* та *parole*); панхронія для діахронії та синхронії, що вже визнавав сам Ф. де Соссюр. Саме в такий спосіб враховуються синтетичні властивості недиференційованого об'єкта, що виходять за межі аналітично виділених протиріч. Це виступає ще одним аргументом на користь трихотомії стосовно мовних явищ, які завдяки цьому постають голістичними. У перспективі на основі концепції доцільно укласти навчальний курс.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Білецький А. О. Про мову і мовознавство : [навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів] / А. О. Білецький. – К. : "АртЕк", 1996. – 224 с.
2. Огуй О. Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії / О. Д. Огуй. – Чернівці : Золоті литаври, 1998. – 270 с.
3. Огуй О. Д. Пошуки методологічної та методичної основи для нової філології / О. Д. Огуй // Науковий вісник Чернів. Торгів.-економ. інституту КНТЕУ. – Чернівці : ЧТЕІ КНТЕУ, 2005. – Вип. 2–3: Гуманітарні науки : філологія. – С. 145–152.
4. Bunge M. Scientific Research I : The Search for System / Mario Bunge. – NY ; Berlin : Springer, 1967. – 536 p.
5. Saussure F. de. Course de linguistique generale / Ferdinand de Saussure ; [publ. par Ch. Bally et A. Sechehaye]. – Paris : Payot, 1949. – 331 p.
6. Moser F. Bewusstsein in Raum und Zeit. Grundlagen einer holistischen Weltauffassung auf wissenschaftlicher Basis / Franz Moser. – Graz : Leykam, 1989. – 420 S.
7. Піхтовнікова Л. С. Синергія стилю байки : німецька віршована байка XIII–XX ст. / Л. С. Піхтовнікова. – Харків : Бізнес Інформ, 1999. – 220 с.
8. Єнікієва С. М. Система словотвору сучасної англійської мови : синергетичний аспект (на матеріалі новоутворень кінця XX – початку XXI ст.) : автореф. дис. ... докт. філол. наук / Єнікієва Санія Маратівна. – К., 2011. – 30 с.
9. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен – М. : Мир, 1980. – 408 с.
10. Бутов В. Н. О некоторых проблемах синергетического анализа / В. Н. Бутов // Вісник Запорізького національного університету. – № 2. – 2008. – С. 19–23.
11. Селіванова О. Лінгвометодологія – наукова парадигма – епістема / О. Селіванова // Науковий вісник Чернівецьк. ун-ту. Слов'янська філологія. – Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2009. – Вип. 475–477. – С. 200–206.

12. Поликарпов А. А. Полисемия : Системно-квантитативные аспекты / А. А. Поликарпов // Уч. зап. / Тартус. ун-т. – Вып. 774. – 1987. – С.135–153.
13. Peirce Ch. Phänomen und Logik der Zeichen / Charles S. Peirce. – Frankfurt (M.), 1983. – 310 S.
14. Morris Ch. W. Foundations of the theory of signs / Charles W. Morris ; [O. Neurath, R. Carnap, C. W. Norris (eds.)] // International Encyclopedia of unified science. – Chicago, 1938. – P. 77–138.
15. Heusinger S. Die Lexik der deutschen Gegenwartssprache : Eine Einführung / Siegfried Heusinger. – München : Fink, 2004. – 303 S.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Bilets'kyi A. O. Pro movu i movoznavstvo [About Language and Linguistics] : [navch. posibnyk dlia studentiv filol. spets. vych. navch. zakladiv] / A. O. Bilets'kyi. – K. : "ArtEk", 1996. – 224 s.
2. Oguy O. D. Polisemiia v synchronii, diachronii ta pankhronii [Polysemy in Synchrony, Diachrony and Panchrony] / O. D. Oguy. – Chernivtsi : Zoloti lytavry, 1998. – 270 s.
3. Oguy O. D. Poshuky metodologichnoi ta metodychnoi osnovy dlia novoi filologii [Searching for the New Methodological and Methodical Basis for the New Philology] / O. D. Oguy // Naukovyi visnyk Czernivets. torgiv.-ekonomichnogo instytutu KNTU [The Scientific Journal of the Chernivtsi Trading Economic Institute KNTU: [zb. nauk. prats']. – Chernivtsi ChTEI : ChKNTEU, 2005. – Vyp. 2-3: Gumanitarni nauky : filologii. – S. 145–152.
4. Bunge M. Scientific Research I : The Search for System / Mario Bunge. – NY ; Berlin : Springer, 1967. – 536 p.
5. Saussure F. de. Course de linguistique generale / Ferdinand de Saussure ; [publ. par Ch. Bally et A. Sechehaye]. – Paris : Payot, 1949. – 331 p.
6. Moser F. Bewusstsein in Raum und Zeit. Grundlagen einer holistischen Weltauffassung auf wissenschaftlicher Basis / Franz Moser. – Graz : Leykam, 1989. – 420 S.
7. Pikhtovnikova L. S. Synergiia styliu baiky : nimets'ka virshovana baika XIII-XX st. [Synergy of the Fable's Style : the German Poetical Fable of the XIII-XX Centuries] / L. S. Pikhtovnikova. – Kharkiv : BiznesInform, 1999. – 220 s.
8. Yenikeieva S. M. Sistema slovotvoru suchasnoi angliiskoi movy : synergetychnyi aspekt (na materialii novoutvoren' kintsia XX – pochatku XXI st.) [The System of the Word-Formation of the Modern English Language at the End of the XX – the Beginning of the XXI Centuries] : avtoref. dys. ... dokt. filol. nauk / Sanya Marativna Yenikeieva. – K., 2011. – 30 s.
9. Gaken G. Synergetyka [Synergy] / G. Gaken. – M. : Mir, 1980. – 408 s.
10. Butov V. N. O nekotorykh problemakh sinergeticheskogo analiza [About Some Problems of Synergetic Analysis] / V. N. Butov // Visnyk Zaporizh'skogo natsional'nogo universytetu [The Journal of the Zaporizhia National University]. – № 2. – 2008. – S. 19–23.
11. Selivanova O. Lingvometodologii – naukova paradygma – epistema [Linguomethodology – Scientific Paradigm – Epistem] / O. Selivanova // Naukovyi visnyk Cherniv. un-tu [The Scientific Journal of the Chernivtsi University]. – Slovians'ka filologii. – Chernivtsi : Cherniv. nats. un-t, 2009. – Vyp. 475–477. – S. 200–206.
12. Polikarpov A. A. Polisemiia : Sistemno-kvantitativnye aspekty [Polysemy : the System-Quantitative Aspects] / A. A. Polikarpov // Uchenye zapiski / Tartus.un-t [The Scientific Notes / Tartus. University]. – Vyp. 774. – 1987. – S. 135–153.
13. Peirce Ch. Phänomen und Logik der Zeichen / Charles S. Peirce. – Frankfurt (M.), 1983. – 310 S.
14. Morris Ch. W. Foundations of the theory of signs / Charles W. Morris ; [O. Neurath, R. Carnap, C. W. Norris (eds.)] // International Encyclopedia of unified science. – Chicago, 1938. – P. 77–138.
15. Heusinger S. Die Lexik der deutschen Gegenwartssprache : Eine Einführung / Siegfried Heusinger. – München : Fink, 2004. – 303 S.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2012 р.

Огуй А. Д. Лингвистическая теория знака в эпистемологическом ракурсе.

В статье идет речь о теории знака, над которой работал А. А. Белецкий, в современной лингвистике, которая вышла на постнеклассический этап развития. Эта теория традиционно, за Ф. де Соссюром, дихотомическая, поскольку основывается на неклассическом противопоставлении и сочетании плана содержания и плана выражения. В рамках новой постнеклассической концепции языковой системы Матурано-Варелы автор предлагает введение третьего, функционального аспекта языкового знака как правил его употребления. Такой подход позволяет оптимально анализировать через знак-символ явления прагматики, лингвокультурологии, литературы и т. п.

Oguy A. D. The Linguistic Theory of Sign Under the Epistemological Aspect.

The article deals with the theory of the sign which was worked out by A. A. Biletskyi, in modern linguistics, released on the postnon-classical stage of the development. This theory is traditionally, due to F. de Saussure, the dychotomic one, because it is based on the non-classical opposition and the combination of the form and contents. Within the new concept of the Maturana & Varela's postnon-classic linguistic system, the author suggests the introduction of the third, the functional aspect of the linguistic sign as the rules of its use. Such an approach allows optimally to analyze (on the basis of the sign-symbol) phenomena of pragmatics, linguistic culture studies, literature, etc.